

Altyn asyra – altyn dil

Category:

Filosofiýa, Goşgular, Kitapcy, Nukdaýnazar, Sözler, Türkmen dili

написано kitapcy | 22 января, 2025

Altyn asyra – altyn dil

ALTYN ASYRA – ALTYN DIL

Ara düşen baş ýyllyk arakesmeden soň ýazyp başlanymdandyr-da, indi käte ýazyp-bozyan işlerimde şol önler internasional sözler diýlip atlandyrylan sözleri ulanýan ýerlerim duşup durýar. Ine, onsoň, "Edebiýat we sungatyň" baş redaktory A.Poladow ýörite bir adam berkidip, makalalarymdaky şeýle sözleri türkmençä geçirtdirip başlady. Indi bu mekdebi özümem özleşdirip ugradym. "Rewolýusiýa" sözünüň ýerine indi "ynkylap" ýazýaryn. Edil şol wagtam bir şeytany sorag böwrümi hürsekleýär. "Eýsem, "ynkylap" hakyky türkmen sözümi?"

80-nji ýyllaryň başlaryndaky talyp döwürlerimiz öz Palestinalarynyň garaşsyzlygy ugrunda göreşýän talyp arap ýigidi bilen Leningradda bir otagda ýaşaýardyk. Bir gün otaga türkmenler bilen üýşüp, uzakdaky Türkmenistanymyzy tirseğine galdyrmak üçin nämäniň zerurlygy babatda – aň-bilimiňmi ýa-da şol wagtky Türkmenistanyň Baştutanynyň ýerine başga agyzly, gujurly, başarjaň şahsyýet bolsa gowy boljaklygy-bolmajaklygy hakda gyzykly, mesawy gürrüň edenimizde, ýaňky arabam aramyzda otyrды. Oglanlar gaýdyşanlaryndan soň, ol "Siz türkmençe gürlenseňizem, ýarym-ýalta düşüniپ oturmaly eken. Siziň diliňiziň ýarsy biziň arap sözlerimiz ýaly-la" diýdi. Gönimden gelsem, arap dostumyzyň "düşüniپ oturmaly" diýen sözi ýüregime batmandy. Türki däl-de, düýpden başga diller toparyna girýän diliň wekili ýörite bir sözüni öwrenmezden diliňe düşünjek bolmaklygy... ýok, bu ýerde oýlanara zat bar. Her bir dilde başga dillerden gelip düşen-ol bu sözleriň bar bolmagy, ýaşamagy tebigy zat.

■ Ýöne her zadyň öz çägi bolmaly, ol çäkden ýokary bolmaly

däl...

Gany başga sözleriň çäkden ýokary toplanmagy eýýäm tebigylygyň, medeni hyzmatdaşlygyň çäginde çykyp, dil mertebesiniň kiçelmegine alyp barýar.

Öz türkmenlerimizden-ä birimiz basa oturyp dilimizde näçe arap, näçe pars, näçe internasional sözleriň barlygyny sanap goýaýmandyr. Ine, onsoň, ylmy taýdan takyklygy jedellirägem bolsa, ýeke-täk resmi maglumat hökmünde Japarov diýen bir dilçi azərbayjanyň Türkmenistanda wagtlaýyn işläň döwri ýazyp giden maglumatyna daýanmaly bolýarys. Çünki, bärde "hakyky" ýa-da "hakyky däl" diýen düşüňjeler şertleýindir. Sebäbi dilimize giren ençe sözlerem eýýäm türkmen diliniň süňňüne edil ene dili ýaly ornaşyp gidipdir. Ol "Türkmen diliniň sözlügindäki" söz fonduna esaslanyp taýýarlan işinde türkmen dilindäki sözleriň 24 prosentini arap, 20 prosentini hem pars sözleri diýen netije çykaryar. Bu iki görkeziji bilelikde 44 prosent bolýar. Internasional sözler, şeýle hem baş-alty prosent bardyr diýsek, ýaňky görkezijimiz 50 prosente barýar. Şeýlelikde, bu hasabymyza görä, biziň dilimiziň sözleri 50 prosentini del sözler, bary-ýogy galan 50 prosentini hem hakyky öz sözlerimiz bolup çykýar. Belli nemes dilçisi Gumbold "Dil halkyň ruhudyr, ruh bolsa halkyň dilidir" diýipdir. Eger şu sözlerden ugur alsak, onda dilimiz öz halkymyzyň ruhunyň diňe 50 prosentini beýan edip bilýän ýa-da ruhumyz diňe 50 prosent görnüşinde dilimizde şöhlelenip bilýän bolup çykýar. Munuň özi häzirki döwrümüzde bizi oýlandyрман bilmez, dil baradaky ähli nukdaýnazarlarymyzy täzeden seljertdirmän bilmez.

Garaşsyzlyk ýyllarynda dil syýasatynda uly rowaçly menzilleri geçdik. Mähriban ene dilimiziň uly gurultaýlar, maslahatlar beýle-de beýlede dursun, ýönekeý edara, seh, oba ýygnaclarynda hem işikden, bosagadan ätläp bilmän, keseki dilden hünübirýän dat edip geçiren ýyllaryny ýatlalyň.

Allaha şükür, dil enemizi söýgetläp töre geçirdik, onuň gerdenine tör dili, döwlet dili diýen şa çargadyny, şa ýarlygyny atdyk. Şonun netijesinde, türkmen dili geçen ýyllarda döwlet, iş dolandyryş durmuşynyň süňňüne ymykly

ornaşdy. Indi müňýyllygyň sepgidinde, Altyn asyryň bosagasynda dil syýasatymyzyň ykbalynda ikinji täze döwür, täze etap başlanýar. Bu etapda ene dilimiz köne döwürlerden bäri süňňüne, süňküne ornaşan ýaralaryň bejerilmegini, soňea özüne iň belent derejäniň – Altyn asyryň altyn dili, kämil milletiň iň kämil millet dili derejesiniň berilmegini isleýär.

■ Eýsem, ene dilimiz Altyn dile öwrülme üçin häzirki nesillerden näme talap edýär?

Ol ozaly bilen dil meselesiniň Galkynyş derejesinde täzedan orta çykarylmalyna, ha mertebelenmegine garaşýar. Ýadyňyzda bolsa, türkmen halkynyň garaşsyzlyk ugrundaky göreşiniň esasy bir ganaty esasan dilden başlanypdy. Dil hereketiniň aşakdan anarhiýalaýyn başlanan ýoly bilen ýokardan – parasatly, planly, oýlanyşykly başlanan ýolunda türkmen Milli taryhy Saparmyrat Türkmenbaşynyň taglymatyna eýerip parasatly, ewolýusion ýol bilen gitdi we ägirt uly baýlygy bolan ýurdumyzda garaşsyz döwletimiziň binýadynyň agzybir, jebis, parahatçylykly gurulmagyna we ondan beýläk-de abadan ösmegine getirdi. Taryh spiral görnüşli gaýtalanyp ösýär diýleni. Öň garaşsyz döwleti berkarar etmekde onuň missiýasyny ýerine ýetiren Milli dil indi Milli Galkynyşy berkarar etmekde ikinji beýik missiýasyna girişýär. Çünki, dilde ösüşiň jadyly filosofiyasy, taryhy ösüşiň gizlin hereketlendiriji güýji ýatyr.

Nemesler XVI asyrda öz milli Galkynyşlaryny, öz reformasiýalaryny dilden başlapdyrlar. Şol dil reformasiýasy hem olaryň ýeten ähli belentlikleriniň gözbaşynda durdy. Oljas Süleýmanow öz "AziÝA" atly kitabynda dile taryhyň syrlaryny öz goýnunda gizlin saklap oturan archeologik hazyna hökmünde garaýar. Biz hem eger öz Altyndepe, zoroastrizm, Änew, Jeýtun taryhlarymyzyň syrlaryny açmakda ýazuw çeşmeleri azlyk edýän bolsa, ol syrlaryň ençemesini diliň içine siňip giden taryhy hakykatlardan gözlemelidiris. Dile, söze diňe pikiriň gabygy diýmek bärden gaýdýar. Çünki, pikir sözler üsti bilen tapylýar, ikinjiden bolsa, pikirleriň üsti bilen söz tapylýar.

Oña diňe aragatnaşyk serişdesi hem diýip bolmaz. Dil, söz bilen adam predmeti, hadysalary kesgitleýär, dile, söze geçirilmedik halatynda bolsa predmet, dünýä adamy kesgitleýär. Dil bilen ruhy bir-birinden aýryp bolanok. Söz dünýäniň ruhunyň we halkyň ruhunyň açarlarydyr. Şu açarlarymyz näçe köp bolsa, biz dünýäniň syrly gapylaryby hem şonça köp açarys. Şoňa görä-de, biziň ruhy hojalygymyzda diliň öz mynasyp orny bolmalydyr.

* * *

Altyn asyryň dili ozaly bilen hem türkmen we arap diliniň arasyndaky gatnaşyklara täzeden baha berilmegini talap edýär. Biz dil syýasatymyzyň birinji etapynda 110 ýyl ozal gylyç, top-tüpeň bilen getirilen rus ruhundan, dilinden ep-esli saplanyp ýörüs. Emma indi ikinji Altyn asyr etapynda 1100 ýyl ozal gylyç, ok-ýaý bilen getirilen arap dilinden hem saplanmaga girişmelidiris, günortadan gelen güýç zerarly ýitip giden döp-dessurlarymyzyň, medeniýetimiziň iň oňatlaryny, döwrebaplaryny dikeltmäge başlamalydyrys. Ýok, diňe araplar türkmen topragyna gylyç bilen gelmändiler, seljuklar döwrübde bizem arap topragyna gylyç bilen bardyk. Taryhyň dialektikasy hakykat adalatlylygyny deňme-deň etdi. Eger arap halyflygy resmi ýagdaýda türkmenleriň üstünden bir-iki asyr agalyk süren bolsa, türkmen halyflygy ilki seljuk şalarynyň, soňra osmanly soltanlarynyň mysalynda araplaryň üstünden sekiz asyr töweregi agalyk sürdi. Arabystany dyza çökeren Togrul soltanyň soňra dini halyfyň gyzyna öýlenmegi bilen, biz araplar bilen daýy-ýegenem bolduk. Taryhyň dialektikasynyň garşylygy baky garyndaşlyk gatnaşygyna öwrüldi. Ýöne, jemgyýetde, hersi öz öýünde, daýy daýy ýerindd, ýegen ýegen ýerinde bolýar. Ine, onsoň, türkmeniň ruhy öýünde, ruhy hojalygynda daýy ruhunyň çenden artyk ýer tutup oturmagy bizi az-kem hoşmeýilli ýegen ujy etmän durup bilmez.

Bertels şeýle ýazýar:

"Gündogar ýurtlarynda edebi diliň gepleşik dili bilen hemme wagt jebis gelip durmaýanlygyny göz önüne tutmak gerek. Esasy

ilat köpçüliginiň haýsy dilde gepleýändigine garamazdan musulman ýurtlaryň edebiýatynda edebi dil hökmünde asyrlarça arap hem pars dilleri ulanylypdyr".

■ Eýsem, halyfatcylyk muny nädip gazanypdyrlar?

Türkmenler seljuk imperiýasy döwründe hatda arap halyflygyna çenli dyza çökerýärler. Indi logika seretseň, şol döwrüň esasy dünýäsini elde saklap harby, döwlet ruhuny magrupdan-maşryga ýaýradan türkmenler, soňra ene dilini, medeniýetini dünýä çykarýmaly, hatda ony dünýä diline öwräýmeli ýaly. Emma öz dil, medeniýet ideologiýalaryny esaslandyranlarynda welin, arap ideologiýasynyň, arap medeniýetiniň, arap diliniň önünde özüleri dyza çökýärler. Bu näme üçin şeýle boldy? Bu ruhy dyza çökme soňky asyrlara hem miras galdyrylyp, soňky asyrlaryň içinden hem geçip gelýär. XVII-XVIII asyrlarda Döwletmämmet Azadynyň, Şakandynyň, Andalybyň, Şeýdaýynyň, beýik Magtymgulymyzyň mysalynda galkynyş bolup geçdi – ruhy dyza çökmeden halas bolnulyp, ruhy dyza galyndy. Emma ruhy baş egme welin galdy.

■ Sowet ideologiýasynyň türkmeniň ruhy dünýäsinde iň zeýledip, şorladyp bilen ýeri näme?

Ol türkmeniň ýaşaýşyna, medeni gymmatlyklarymyza, şahslaryna, türkmeniň aňynyň we zähmetiniň döredýän zatlaryna türkmeniň hut özünde göwnüýetmezçilikli dünýägaraýşy belli bir derejede döredip bildi. Ençeme rusça gürlemäge geçen ýaşlaryň türkmen diline, türkmençe gürleýänlere soýuz döwri seňrik ýygryp seretmegi şunuň ýönekeý bir mysalydy. Taryhda halyfat ideologlary hem türkmeniň içine öz gymmatlyklaryna, ozaly bilen hem diline şu kembaha garalmany salyp bilipdir. Şu endik azda-kände häzirem içimizde otyr.

"Öz hakyky milli köklerimize gaýdyp barmaly" diýende men ony dil babatda şeýle düşüňärin. Dilimizden uçursyz toplanan del sözleriň mukdaryny azaltmaly, olaryň ýerlerini hakyky türkmen sözleri bilen, türkmeniň hakyky milli ruhy siňen sözler bilen doldurmaly. Taryhçy Ý.0razgylyjowyň, dilçi S.Atanyýazowyň

berýän maglumatlaryna görä, eger türkler ýylda birnäçe gezek 15-20 sany epeý-epeý professorlardan, doktorlardan ybarat terminologiýa baradaky döwlet komissiýalaryny geçirip durup, arap, pars, ýewropa sözlerini resmi ýagdaýda türk sözleri bilen çalşyryp durýan bolsalar (meselem: faks – belgeç), bizem dilimizden diňe internasional sözleri saýlap aýyrmak bilen çäklenmän, arap sözlerinden saýpallamaga-da ýeňimizi çyzgap, özem ýörite komissiýaly, toparly girişmeli. Injildäki rowaýatda Hudaý Babyl minarasynyň gurluşygyndaky adamlary dargatmak üçin olaryň dillerini garyşdyrýar. Biziň dilimiz häzirligçe garyşyk ýagdaýda. Biz geçmişde bitewilige, döwlete gelip bilmänligimiziň, dagynyk bolanlygymyzyň sebäbini galapyn diňe tire-taýpaçylykdan gözlejek bolýarys. Emma ol kesel belli bir derejede – dilimiziň çendenaşa garyşyk ruhunda hem ýatyr, hem-de göze görünmeýän, bialň derejede bitewiligimize täsir edýär. Eger türkler arap-pars sözlerini saýpallap aýyrmak bilen türk dilinde türki sözleriň derejesini 30-40-njy ýyllarda 36 prosent bolanlygyndan häzire çenli 60-70 prosente ýetiren bolsalar, biz hem bu ugurdaky görkezijilerimizi öz dilimiziň haýryna düýpli ýokarlandyrmaly. Üstesine, dünýäniň çägi ýok bolsa, diňe bir atomyň özi eýýäm 200 töweregi elementar bölejiklere bölünýän bolsa, ondan ideýalaryňam, sözleriňem, diliňem çägi ýok bolmaly. Şundan ugur alybam, dilimizi dünýäde iň köp sözli dile, iň baý dile öwürmek ugrunda göreşmeli.

Ikinjiden, bizde häzir halkymyz iň kämil millete öwrülmeke ýoluna ymykly düşdi. Iň kämil Millet bolmaklygyň bir şerti iň iň kämil Millet diliň, ýagny, türkmen topragynyň hemme ýerinde, hemme baralarynda doly agalyk sürýän Millet diliň bolmagydyr diýip bilýäris. Bizde Gurhany-Kerimiň aýat-dogalarynyň türkmençä terjime edilmegi ýaly haýyrly işler edildi. Indi ýene bir sogap işde aýat-dogalaryň ähli türkmen topragynda türkmençe aýdylyp ugralmagyna ýuwaş-ýuwaşdan geçilmegi ýaly sogap işi hem etmelidiris. Munuň özi Altyn asyryň Altyn diliniň iň bir esasy talabydyr.

Biziň hemmämiz "türkmen dili, türkmen dili" diýýäris. Dilimiz üçin gerek bolsa gara kelläni orta goýmaga razy ruhlarda

ýaşaýarys. Emma iň esasy zatda – belent zatda – Allatagala ýüzlenmek, oňa sežde, ybadat etmek babatda welin, ene dilimizi gyra iterip, ony bosagadan, işikdenen salman, arap dilini ulanýarys. Hany logika? Hany ene süýdüne deňeýän ene dilimize söýgi, hormat, borç?

Alla birdir, Alla ýeke-täkdir. Bu hakykat iň mukaddes duýgy-düşünje hökmünde gadym zamanlarda-da ýeke Taňryly türkmenler saýylan biziň her birimiziň aňymyzda-da, kalbymyzda-da ýaşaýar. Ýöne her halkyň öz ene dili barka, Alla sežde, ybadat etmeklikde öz dilini däl-de, başga halkyň dilini ulanmagy jedel döretmän bilmez. Eger her bir musulmanyň ara dellal, araçy salman Alla göni çykyp bilmäge, Alla ýüzlenmäge hukugy bar bolsa, onda onuň bu sogap işi öz ene dilinde berjaý etmäge hem hukugy bar bolmaly. Her bir halkyň hem ara başga araçy dellal dil salman öz dilinde Alla göni çylyp bilmäge hukugy bar bolmaly. Gurhanyň bir aýadynda "Dinde mejburlyk ýok" diýilýär.

"Medinede Muhammet, Türküstanda Hoja Ahmet" diýen ganatly söze "Turanda-da Magtymguly" diýen jümläni goşsaňam, bolman durmaz. Çünki Allanyň sözünü, yslam dinini türkmeniň kalbyna salmakda onuň bitiren hyzmaty Hoja Ahmediňkä barabar bardyr. Indi bu iki ägirdiň eden işlerine seredeliň. Gurhanyň başga dillere terjime edilmegi oňlanylmaýan şol irki asyrlarda Hoja Ahmet bu mukaddes kitaby, aýat-dogalary gönüden-göni etmese-de, manysyny şygyr, goşgy üsti bilen şol döwrüň orta çagataý, türki diline "terjime" edýär. Hiç zat bolanok, asman inip, ýer çöwrülenok. Gaýtam, Allanyň sözi bendeleriniň kalbyna has çuň aralaşýar. Soňra Magtymguly XVIII asyrda halk dili bilen edebu dilimiz arasyndaky "Hytaý diwaryny" ýykýar, özboluşly dil reformasyny geçirýär, ýagny, öz nobatynda Gurhany, ähli aýat-dogalary goşgy, şygyr üsti bilen türkmençä "terjime" edýär, olary türkmençe aýdyp ugraýar. Emma hiç zat bolanok, asman inenok. Soňra bagşy-sazandalar ol dini goşgulary aýdym-saza geçirip, külli türkmen ilinde aýdym-saz görnüşinde ýaňlandyryp ugraýarlar. Ýene, hiç zat bolanok, ýer çöwrülenok. Biziň günlerimizde belli ahunymyz Hoja Ahmet ahun şol Orta asyrlarda terjime edilmeli däldigine uýulýan Gurhany türkmençä geçirdi.

Şeýlelikde, Allanyň sözi ile düşnükli boldy, uly sogap iş edildi. Emma Hoja Ahmet Ýasawy, Magtymguly döwürlerinden bäre endik bolup gelinýän Alla sygynmagyň, sežde etmegiň, ýüzlenmeleriň görnüşleri bolan namaz, azan okamaklyk, aýat-töwir galdyrmak, jynaza okamak ýaly işleriň ýerine ýetirilişi welin, şol öňki arapçalygyna galdy. Şu babatda pikirini soranymyzda Hoja Ahmet ahun "Ene dil Allanyň her bir halka berýän milliligidir. Her halkyň dinu dessurlaryny özüne düşnükli ene dilinde berjaý etmäge ygtyýarlydygy baradaky subutnamalar Gurhanda bardyr" diýip aýtdy.

■ Taryh haçan hakyky taryh, ösýän taryh bolýar?

Haçan öňden gelýän däpler ösdürilende bolýar. Allanyň hem zamananyň talabyna jogap eden Hoja Ahmet Ýasawynyň, Magtymgulynyň başlan dini arapça sözleri türkmençeleşdirmek işleri häzirki döwürde, üç müňünji ýyllykda namazlaryň, azanlaryň, töwirleriň, jynazalaryň hem türkmen dilinde berjaý edilmegi görnüşinde ösdürilmegini talap edýär. Biziň garaşsyzlyk döwri kemala gelen belent milli ruhly, agyzlary doga-senaly ahunlarymyzyň, işan-mollalarymyzyň Allanyň öňünde, Ata Watanymyzyň, ene dilimiziň öňünde-de başarsalar, beýik sogap işi – o dünýe bu dünýe ýalkanjak işi etmeklik garaşýar. Arap medeniýetine nähili uly hormat goýýandygyna garamazdan, Magtymguly aýat-dogalary türkmençe beýan etmek işine gelende, öz ene diline gezek gelende "Neýläýin men arap tilin, asal zybanym bar meniň" diýýär. Bu hem ruhy atamyzdan ugur alyp, arap medeniýetine uly sarpa goýýandygymyza garamazdan ene dilimize gezek gelende, külli türkmen topragynda doly agalyk etmegine gezek gelende hakyky milli ruh bilen "Asal dilim, altyn dilim bar meniň" diýmegi başarmalydyrys. Eger biz öz ene dilimizi hakykatdanam altyn dile öwürmegi başarsak, dil öz gezeginde halky Galkynyşyň Altyn depelerine çykarar. Nemesleriň hem häzirki beýikliklerine çykmak işleri ilki dilden başlady. Mundan baş-alty asyr öň hem nemesler hiç kimdi. Emna XVI asyryň başynda olar Martin Lýuteriň ýolbaşçylygynda dillerinde reformasiýa geçirip başlanlaryndan

soňra, Injili, beýleki dini aýat-dogalary öz ene nemes dillerine terjime edip we dini döp-dessurlary nemes dilinde ýerine ýetirip başlanlaryndan soňra, bu sogap iş olara hakyky nemes Galkynyşyny berdi, nemesleriň ykballaryny göterdi, uzagyndan olary beýik halka öwürdi, olar Kant, Gyote, Gegel, Geýne ýaly ägirtleri berdi. Bu iş bize-de şeýle beýikleri berer. Beýleki dünýä halklarynyň aglabasy hem öz dini dessurlaryny ene dillerinde berjaý edýärler.

Hormatly okyjyda "Näme üçin jedel, esasan, arap dili babatda? Hany pars dili, Orta asyrlar ýörgünli bolan orta çagataý dili?" diýen sowalyň döremegi ahmal. Bu ozaly bilen Parfiýa döwletimiz bilen baglanyşykly. Biziň bedew atlarymyzyň gözbaşy şu ýerden. Halylarymyz, itlerimiz, tazylarymyz şu ýerden. Süýri kelleçanaklar şu ýerden. Rast, kelleçanak şu ýerden bolsa, onda onuň içinde ýerleşýän beýnini, dili nirä degişli etmeli bolar? Biziň pikirimizçe, türkmen halky esasy türki halk bolmak bilen, şol bir wagtyň özünde türki we hindi-ýewropa halklarynyň çatrygynda duran özboluşly röwüşli halkdyr. Şoňa görä-de, pars diline garaşsyzmyz arap diline garaşsyzmyzdan has tapawutly, has hoşmeýilli bolmalymyka diýýäris. Birinjiden, pars sözleri dilimizde arap sözlerine görä azrak. Ikinjiden, dilimizde düýp türkmen sözleriniň mukdaryny köpeltmek bilen hem pars sözleriniň häzirki prosent gatnaşygyny düýpli aşakladyp bileris. Başga diller barada, esasanam, araplardan soň ikinji goşun sürüp gelen we ençeme wagtlaý agalyk eden mongollar, olaryň dili, soňky çagataý dili barada aýdanymyzda bolsa, türki dilleriň gözbaşynda duran türkmen halkynyň diline olaryň täsiri ujypsyzdyr. Biz däl-de, olar bizden köp söz alypdyrlar. M.Hydyrow Orhon ýazuw ýadygärligindäki sözleriň 80 prosentine golaýynyň gözbaş dili bolan türkmen dilinde bardygyny aýdyp geçipdir. Şoňa görä-de, olar bilen oňuşmak bolar.

* * *

(dowamy bar)...

Täçgeldi GUTLYÝEW.

Türkmen dili